

QO`SHIQ JANRI - FOLKLOR SAN`ATIDAGI O`RNI

Naimov Muzaffar Urinovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika insituti

Annotatsiya. Maqolada o`zbek folklor ijrochilik san`atida qo`shiq janri xususida so`z boradi. Uzoq tarixiy taraqqiyot davomida xalq qo`shiqlari mifologik tafakkurdan badiiy tafakkurga aylanib borgan. Shuning uchun qo`shiqlarda qadimiy tasavvur izlari bilan bir qatorda, o`rta asrlarda, hamda kuni kecha yoxud bugun yuz berayotgan voqealarning, kechinmalar o`z ifodasini topadi. Maqolada qo`shiq janri batafsil yoritishga harakat qilingan.

Kalit so`zlar: folklor, qo`shiq, janr, ijrochilik, san`at, doston.

Аннотация. В статье говорится о песенном жанре в узбекском фольклорном исполнительском искусстве. В ходе длительного исторического развития народные песни превратились из мифологического мышления в художественное. Поэтому, помимо следов античного воображения, песни выражают события и переживания Средневековья, а также сегодня, вчера и сегодня. В статье сделана попытка подробно осветить песенный жанр.

Ключевые слова: фольклор, песня, жанр, исполнительство, искусство, эпос.

Abstract. The article talks about the song genre in Uzbek folklore performance art. During the long historical development, folk songs have turned from mythological to artistic thinking. Therefore, in addition to traces of ancient imagination, the songs express the events and experiences of the Middle Ages, as well as today, yesterday and today. The article tried to cover the song genre in detail.

Keywords: folklore, song, genre, performance, art, epic.

Qo`shiq – to`rtliklardan tashkil topgan, kuyga, ohangga solinib ijro etiladigan she`riy san`at. Turkiy xalqlar folkloridagi eng qadimiy va boy janrlardan biri.

Yaratilish asoslariga ko`ra, qadimiy inonch-e`tiqod va tasavvurlar, jumladan, naimistik, totemistik, shomonlik dunyoqarashi, kultlar, marosim va udumlar, kundalik maishiy hayot bilan uzviy bog`langan, kuy hamda raqslar bilan munosabatini barqaror saqlab qolgan, lirik xarakterdagi she`riy sa`nat namunalari xalq qo`shig`i deyiladi.

Qo`shiq haqida dastlabki ma`lumot Mahmud Qoshg`ariyning «Devoni lug`otit turk» kitobida uchraydi. Bu xalq qo`shiqlarining o`sha olis davrlarda ham rangbarang bo`lganligini, tarixiy ildizlari juda qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

«Qo`shiq» so`zi «Devonu lug`otit turk»da «koshug`», Yusuf Xos Hojibda «qoshuq», Haydar Xorazmiyda «qo`sh», Mahmud Umar Zamahshariyning «Muqaddimatul-adab» asarida «qo`shiq», Alisher Navoiy asarlarida «qo`shiq», «surud», «ayolg`u», «lahn», «turku», Zahiriddin Muhammad Boburning «Bobirnonoma»sida «qo`shiq»

shaklida kelganini ko`ramiz. Alisher Navoiy ham, Bobur ham xalq qo`shiqlarini nazarda tutganda «qo`shiq» kalimasini ishlatadi.

Qolgan paytlarda «surud» yoxud boshqa bir atamani keltiradi.

Qadimda ajdodlarimiz qo`shiqni odamlarga tinch-tovulik, hosildorlik, farovonlik, farzand va farovon kelajak ulashadigan iloha deb tassavur qilganlar. Bir rivoyatga ko`ra: Bir zamonlar qo`shiq yer uzra uchib, odamlarni kuylashga o`rgatgan. U ayolday injiq va go`zal bo`lgan. Qo`shiq qaysi joyda ko`proq to`xtab, quvonsa, u yerda odamlar serfarzand va farovon yashashgan.

Garchand, bugungi kunga kelib turkiy xalqlarda qo`shiqlar turlicha nom bilan atalsada, ularning ildizlari bir. O`zbeklar- qo`shiq, qozoq, qoraqalpoqlar - qo`siq, turkmanlar -aydim, turk va ozorlar koshma, goshma, turku, uyg`urlar - qo`shoq deb ataydilar. Ba`zi turkiy xalqlarda qo`shiq turki ham deb ataladi. Biroq qo`sh va qo`shiq so`zlari qadimiyroq bo`lib, bugungi tushunchadagi xalq lirikasi ma`nosini anglatadi.

Og`zaki ijod namunasi bo`lgan xalq qo`shiqlari bilan ma`lum bir individual ijodkor tomonidan yaratilgan adabiy qo`shiq o`rtasida o`zaro o`xshashlik va farq mavjud. O`xshashlik har ikkala qo`shiqning ham musiqaga, ohangga, ma`lum bir o`lchov - vaznlarga amal qilishidadir. Xalq qo`shig`i yozma adabiyot namunasi bo`lgan qo`shiqlardan an`anaviyligi, jamoaviyligi, maishiy yo`nalganligi, variantlilik, ya`ni asrlar davomida xalq tomonidan og`zaki yaratilib, og`zaki ijro etilib, og`zaki meros qilib qoldirib kelinayotganligi bilan tubdan farq qiladi.

Uzoq tarixiy taraqqiyot davomida xalq qo`shiqlari mifologik tafakkurdan badiiy tafakkurga aylanib borgan. Shuning uchun qo`shiqlarda qadimiy tasavvur izlari bilan bir qatorda, o`rta asrlarda, hamda kuni kecha yoxud bugun yuz berayotgan voqealarning, kechinmalar o`z ifodasini topadi.

Qo`shiqlarning asosiy qismi barmoq vaznidagi to`rtliklardan iborat bo`lib aruz vaznidagi namunalar ham uchraydi. To`rtliklar qo`shiqning eng qadimiy namunasi ekanligini mutaxassislar e`tirof etishadi. Qo`shiqlarda bir xil turoqlarga amal qilinishi qo`shiqning ohangdorligini ta`minlab, uning poetik xususiyatini ko`chaytirishga xizmat qiladi.

Xo`p hayda-yo, xo`p hayda, mayda-yo, mayda.

Qalqon tuyog`im hayda, mayda-yo, mayda. Temir tuyog`im hayda, mayda-yo, mayda.

Xirmonni qilgin mayda, mayda-yo, mayda.

Qo`shiqlarning ijro san`atidagi o`rnini undagi ramzlar tutgan o`rni bilan belgilanadi. Shunday ekan eng avvalo ramz nima degan savolga javob berish kerak bo`ladi. Ramzlar turmushda, fanda, adabiyot va san`atda keng qo`llaniladi. Bu sohalarning barchasidagi «ramz» tushunchasini bir-biriga bog`lab turuvchi yetakchi xossalardan biri - ularning har qaysisida ramz sifatida kelayotgan, anglanayotgan narsaning o`zida bir qancha tushunchalarni jamlab, turg`un assosatsiya (imuquq) uyg`otishidir.

Lekin har bir soha o'z tabiati (sfetsifikasi) dan kelib chiqib, ramzlarga o'ziga xos mezonlar asosida yondoshadi. Ko'pchilik holatlarda bir sohada qo'llanuvchi ramzlar ikkinchi sohada bu xil vazifa bajararmaydi.

Turmushda, fanda, adabiyot va san'atdagi ramzlar vazifalariga ko'ra ham farqlanishadi. Turmushdagi ramzlar asosan kommunikativ vazifa bajarishsa, fandagi ramzlar ma'lum tushunchalarni bildirishga, adabiyot va san'atdagi ramzlar kechinma, holat va voqealarni badiiy estetik anglatishga xizmat qiladi. Fan, adabiyot va san'atdagi ramzlarning umumiy va xususiy jihatlari haqida ilmiy adabiyotlarda qimmatli fikrlar aytilgan.

Poetik ijod mahsuli bo'lmish folklor va adabiyot o'rtasida ko'pgina mushtarak tomonlar mavjud. Shu bilan birlikda ularning o'ziga xos tuzilishi, sfetsifik ichki qonuniyatlari va boshqa muhim xossalari bir-biridan ajratib turadi.

Folklorda ijrochi (u yuksak darajada impravizator bo'lsa ham) folklor asarlarini ijro etishda, yangi asar yaratishda asrlar davomida vujudga kelgan qat'iy an'analar doirasidan butunlay chetga chiqa olmaydi. Folklorda turg'un an'analarning buzulishi, eskilik o'rniga yangisining kirib kelishi juda sekinlik bilan asrlar davomida kechadi. Adabiyotda an'analarning yangilanishida ijodkor roli katta. Xususan adabiyotdagi shakliy an'analar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi o'zanga burilib ketishi mumkin. Aynan shu holni folklor va adabiyotdagi poetik obrazlar, jumladan poetik ramzlarning qo'llanilishi va tarixiy taraqqiyotida ham ko'rish mumkin.

Biz bu o'rinda dastavval folklor va adabiyotda ramz deyilganda nimani tushunishimizni aniqlashtirib olishimiz kerak. Biz badiiy asarda (folklor va adabiyotda) ramz deb-biror so'z (obraz yoki detal) va so'zlar birikmasining o'zi ifodalab kelayotgan lug'aviy ma'nodan tashqari, shartli ravishda turg'un assotsatsiya uyg'otishni va bu assotsatsiyaning nazarda tutilayotgan poetik ma'noning yuzaga chiqishida xizmat qilishini tushunamiz.

Folklordagi ramzlar birinchi galda an'anaviyligi bilan xarakterlanadi. Bu an'ana asrlar davomida shakllanib, ko'pchilik o'rinlarda tarixan xalqning uzoq o'tmishiga, turli mifologik ishonch e'tiqodlarga borib bog'lanadi. Shu sababli ham ular ijrochi va tinglovchiga mazmunan begona bo'lmaydi. Lekin an'anaviylikda primitivlikni ko'rmaslik kerak. Har bir an'anaviy ramz konkret matnda o'zining yangi semantik qirralarini namoyon qila oladi. Bu esa folklordagi sodda, takrorlanmas go'zallikni, serma'nolikni ta'minlaydi. Folklordagi ko'pchilik ramzlarning tub poetik ma'nosi deyarli o'zgarishsiz avlodlardan-avlodlarga o'tadi. Yangi ramzlarning paydo bo'lishi adabiyotdagiga nisbatan sekinlik bilan kechadi. Folklorda muayyan bir asar yoki ijodkorga tegishli induvidial ramz yo'q. An'anaviylik, ommaviylik, bir janrga tegishli asarlar doirasida tub turg'un ma'nolilik folklordagi ramzlar uchun yetakchi xossalari hisoblanadi.

Folklorga qarama-qarshi o'laroq adabiyotdagi ramzlar ijodkor talanti va iqtidori bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Har bir ijodkorda xalq simbolikasini, umum adabiyotdagi an'anaviy ramzlarni qo'llash, ularga o'zgacha poetik ma'no bera olish bilan bir qatorda yangi ramzlar yaratish, boshqa adabiyot, xalqlarga mansub ramzlardan foydalanish imkoniyatiga ega.

Adabiyotdagi ko'pchilik an'anaviy ramzlar tarixan folklordagi ramzlarga borib bog'lanadi. Lekin ular aynan folklordagi poetik ma'noni tashiydi deb hukm chiqarib bo'lmaydi. Folklor va adabiyotdagi ramzlarning o'ziga xos jihatlari ko'rsatuvchi yana bir muhim xossalardan biri, asarda ramz ifodalayotgan poetik ma'noning namoyon bo'lishida matn mazmunining roli masalasidir.

Folklordagi ramzlarning poetik ma'nosini anglashda tinglovchiga yo'nalish beruvchi asosiy omil, shu ramziy obrazning uzoq vaqtlar davomida xalq ongida shakllanib, an'anaviy ko'rinish olgan tasavvurlar tizimi bo'lsa (bu o'rinda xalq qo'shiqlaridagi vaziyat ramzlar ma'lum jihatlari bilan adabiyotdagi ramzlarga yaqin kelishini nazardan qochirmaslik kerak), adabiyotda ramziy obraz ifodalayotgan haqiqiy poetik ma'no bevosita matn mazmuni orqali yuzaga chiqadi. Masalan:

Savrixonning ro'moli, To'zimasmi
qirg'og'i? Mahmudalini kuydirgan,
Qoshi bilan qabog'i.

Keltirilgan to'rtlikda «ro'mol» poetik ramz. Lekin matnda ushbu obrazning ramziy ma'nosi nima ekanligiga biror -bir aniq ishora yo'q. Mabodo ro'molni ramz sifatida olmay, o'zining buyum ma'nosida anglab, to'rtlikni talqin etishga urinib ko'rsak, o'ta jo'n xabarni uqamiz. Bu o'rinda ro'molning xalq tasavvurida va qo'shiqlarida oila ramzi ekanligini nazarda tutib matnga yondoshsak, qo'shiqda ko'ylangan asl holat ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Folklordagi bevosita tabiiy qiyos asosida paydo bo'lgan ramzlarda so'zning leksik va ko'chma ramziy ma'nosi o'rtasida bog'liqlik bilvosita sezilib turadi. Ayni holatni adabiyot va folklordagi ramzlar uchun umumiy xossalari qatorida sanash mumkin. Folklordagi ramzlar janrlar aro nafaqat mazmunan balki har bir janr tabiatiga ko'ra shaklan tafovutlarga ham ega bo'lishi mumkin. Masalan: o'zbek folklorida doston janri kompozitsion qurilishi, bayon usuli, tasvirlayotgan obyektning qamrov imkoniyati, ifoda shakli va hajm jihatlari bilan ham qo'shiq janridan keskin farq qiladi. Bir qancha dostonlardan olingan quyidagi she'riy parchalarga e'tibor beraylik;

Qori yo'q tumansiz tog'da bel bormi,
Bahor bo'lsa bog'da ochilgan gul bormi, Bek
Go'ro'g'li tilla tomni ko'tardi, Shu kosani
olib ichar ul bormi.
Yoki

Ol-ol bo'lsin, ol-ol bo'lsin, ol bo'lsin,
Ko'ngil suysa yorning labi bol bo'lsin.

Senday o'g'lon bu yerlarga kelmaydi,
Turkmaning egasi senga yo'l bo'lsin.

Keltirilgan misollarda xalq dostonlaridan keluvchi poetik ramzlar folklorshunosligimizda epik kilishelar qatorida bog'lanuvchi «Qori yo'q tumansiz tog'da bel bormi,» «Bahor bo'lsa bog'da ochilgan gul bormi»; «Ol-ol bo'lsin, ol-ol bo'lsin, ol bo'lsin»; «Bir bog'chada olma edi, nor edi»; turg'un, an'anaviy she'riy misralarda namoyon bo'lmoqda. Bu an'anaviy misralar «Oh tortganda ko'zdan oqar selob yosh»; «To o'lguncha so'ylab turgan til bo'lsin»; «G'am bilan sarg'ayib guldayin diydor» kabi epik kilishelardan doimiy assotsitsiya uyg'otuvchi turg'un she'riy misralar diqqat bilan kuzatilsa ularning har birida ma'lum so'z va birikmalarning ko'chma ma'no uchun asos bo'layotganligini ilg'ash mumkin.

Masalan: birgina «Qori yo'q tumansiz tog'da bel bormi?» misrasini olib ko'raylik. Turkiy xalqlar o'rtasida tog'ning ulug' bobo, homiy sifatida qaraluvchi inonch qadimdan mavjud bo'lganligini va bu mifologik inonchning turli mazmunli shaklli ko'rinishlari turkiy xalqlar folklorida keng tarqalgan. O'zbek dostonlari tarkibida ham bu qadim inonch izlarini ko'plab uchramiz. Dostonlarda birgina tog' bilan bog'liq qator an'anaviy she'riy ifodalarni ko'rishimiz mumkin. Masalan: «Erisin tog'larning qori erisin» «Yomg'urda emranmas tog'larning toshi», «Manov tog'ning boshin cholg'on tumana». Bu an'anaviy she'riy misralardagi «tog'» so'zi asosida kelib chiquvchi ramziy ma'nolar ham bevosta yuqorida keltirilgan umumturkiy mifologik zaminga borib bog'lanadi. Folklordagi ramzlar janrlararo har bir janr tabiati tasvir obyekti bilan ma'lum tafovutlarga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. J.Eshonqulov "Folklor ijrochilik san'ati tarixi" ma'ruzalar matni. Toshkent 2018
2. "Бойсун – моддий ва номоддий маданият бешиги" Бойсун баҳори. Халқаро илмий-амалий конференция 2018 йил 27 апрель Термиз 2018.
3. Умаров И. Бадаш: тарих ва анъана. – Термиз: Сурхон-Нашр. 2018. Б.136
4. S.Qurbonov "Folklor o'qitish metodikasi" Toshkent. 2021-yil
5. M.Naimov "Surxondaryo folklor-etnografik "Xalq havaskorlik" jamoalari". Toshkent. 2022-yil
6. S.Yo'ldosheva G.Sattorova "Folklor etnografik ansambllari" Toshkent, O'qituvchi 2007.
7. "Boysun-bahori" ochiq folklor festivalini "jahon sivilizatsiyasida Boysunning moddiy va ma'naviy madaniyati" mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiyasi ilmiy maqolalar to'plami. "Yangi nashr" Toshkent 2019.
8. R.Mo'minov, Q.Amonqulov "Moziydan bir sado keldi" "Adabiyot uchquni" Toshkent 2017.

9. S.Tursunov, E.Qobilov, T.Pardayev, B.Murtazoyev “Surxondaryo tarix ko`zgasida” “Sharq” nashriyoti Toshkent 2001.
10. Naimov, M. (2022). Surxondaryo folklor-etnografik. Xalq havaskorlik” jamoalari”. Toshkent.
11. Muzaffar, O. (2024). MAKTABGACHA TA`LIM TASHKILOTLARIDA MUSIQA MASHG`ULOTLARIDA BOLALARGA FOLKLOR QO`SHIQLARNI O`RGATISH. Oriental Art and Culture, 5(1), 204-207.
12. Urinovich, N. M. (2022). Uzbek traditional songs (the XX century is on the example of the southern Uzbekistan oasis). Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities, 12(1), 318-321.
13. Ravshanova, D. (2022). KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG`ICH SINFLARDA TEXNOLOGIYA FANINI O`QITISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(13), 110-112